

Cílevědomá ekonomická a sociální politika v socialistické společnosti směřuje k systematickému vyrovnávání rozdílů v příjmech jednotlivých společenských skupin, mezi městem a venkovem, k omezování působnosti těch jejich faktorů, které nevyplynou z principu odměňování podle práce. Přes rozsah a hloubku provedených změn ovšem nebyly a ani nemohly být zcela eliminovány sociální faktory příjmové diferenciacie. I nadále má smysl hovořit o rozdílech v příjmové úrovni dělnických, zaměstnaneckých a rolnických domácností a zejména pak zkoumat vnitrotřídní příjmovou diferenciaci spjatou s kvalifikací a vzděláním, územními podmínkami a velikostí bydliště, početností a složením domácností atd. Potřeba takové analýzy však nevyplyná z tradiční optiky sociální péče, nýbrž je v prvé řadě zakotvena v hlediscích sociálního rozvoje, který soustavné zlepšování materiální situace rodin dovoluje a stimuluje. Přinejmenším stejně závažná jsou ovšem i hlediska ekonomická, naléhavá potřeba bezprostředněji provázat individuální pracovní výkon s konečnou příjmovou a životní úrovní. Jde o velmi aktuální problémy, které je třeba zkoumat nejen v samotné pracovní oblasti, ale i v širším kontextu tvorby a redistribuce příjmů domácností.

Analýza příjmové diferenciacie má také zvláštní význam pro studium sociální struktury společnosti. Tento význam je dán nejen úlohou peněžních příjmů jako důležitého pojítka mezi ekonomickou a sociální sférou, ale také — z metodologického hlediska — existencí poměrně rozsáhlé datové báze. Můžeme se zde mnohem více než v kterémkoli jiném okruhu životních podmínek opřít o reprezentativní údaje a tím i nepřímě suplovat poznatky o diferenciaci v jiných oblastech, které jsou statisticky obtížně podchytitelné. Vyplyná to jednak z obecných možností příjmové statistiky (navazující na letitou tradici daňových statistik a šetření rodinných účtů), jednak i ze specifických podmínek v Československu, kde jsou již od roku 1956 periodicky realizovány mikrocensy, zaměřené právě na zjišťování reprezentativních a ověřených dat o příjmech domácností. O výsledky těchto šetření se také budeme opírat v našem článku, ať z hlediska dokumentace dosavadního vývoje, či z hlediska analýzy současného stavu příjmové diferenciacie.

Jak vyplývá z tabulky 1.(1) úroveň příjmů na hlavu v hlavních společenských skupinách se do velké míry vyrovnala. Základem tohoto vyrovnávacího trendu byl nejenom pohyb v diferenciaci pracovních příjmů (v prvé řadě výrazný růst příjmů družstevních rolníků), ale také změny ve složení domácností z hlediska poměru ekonomicky aktivních a závislých členů, připodobnění jejich struktury v různých sociálních skupinách. Uvažujeme-li o tempu, kterým

(1) V metodice Mikrocensu 1980 byla část provozních pracovníků, kteří byli dříve řazeni mezi dělníky, začleněna do skupiny zaměstnanců (např. řidiči, pracovníci obchodu a služeb, pomocní a obsluhující pracovníci při nevýrobních činnostech). Tím se počet dělnických domácností snížil ze 44 tisíc (podle staré klasifikace) na 39 tisíc (podle nové klasifikace) a jejich příjmová úroveň se zvýšila zřejmě více než by odpovídalo srovnatelným údajům. Publikovaná data však neumožňují oddělit reálný růst od zvýšení daného změnou metodiky. Posun v období 1976–1980 musíme proto hodnotit dosti podmíněně.

*Tabulka 1. Čisté měsíční peněžní příjmy na hlavu podle společenských skupin
v letech 1956 - 1980*

Společenská skupina	1956	1960	1965	1970	1973	1976	1980
<i>Absolutně v Kčs</i>							
Dělníci	501	606	686	992	1103	1228	1423
Zaměstnanci	554	711	818	1187	1332	1457	1632
Družstevní rolníci	397	482	665	1087	1251	1334	1529
Důchodci	387	505	569	838	910	1087	1227
<i>Celkem</i>	461	585	688	1019	1142	1273	1467
<i>Relativně v %</i>							
Dělníci	108,6	103,5	99,7	97,3	96,6	96,4	97,0
Zaměstnanci	120,1	121,5	118,8	116,4	116,7	114,4	111,2
Družstevní rolníci	86,0	82,3	96,6	106,6	109,6	104,8	104,2
Důchodci	84,0	86,3	82,7	82,2	79,7	85,4	83,6
<i>Celkem</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: *Mikrocensy 1956—1980* (pramenné publikace SSÚ a FSÚ).

se snížil podíl příjmové diferenciacie připadající na rozdíly mezi společenskými skupinami, je třeba přihlédnout i k jejich měnícímu se zastoupení v populaci (to se opět týká především domácností družstevních rolníků). Z tohoto hlediska je zajímavé porovnání příjmové diferenciacie měřené kvantilovými charakteristikami (konkrétně distribuce příjmů na hlavu podle decilových skupin) a příjmové diferenciacie sledované podle společenských skupin. V roce 1958 by bylo pro úplné vyrovnaní příjmů na hlavu mezi decilovými skupinami třeba přerozdělit 19 % jejich celkového objemu a pro vyrovnaní mezi společenskými skupinami 8 % — zjednodušeně řečeno, rozdíly mezi společenskými skupinami tehdy představovaly 40 % diferenciacie měřené v decilových kategoriích. Tento podíl činil v roce 1970 již jen 27 % a v roce 1980 pouze 22 %. Z tohoto porovnání nepřímo plyne, že musely narůstat rozdíly uvnitř jednotlivých společenských skupin, a tedy i váha jiných typů diferenciacie.

Diferenciacie příjmů na hlavu se tedy v minulém vývoji zmenšovala, přičemž klesal i relativní význam klasifikací, které tradičně sleduje statistika.(2) Které faktory však v tomto měnícím se kontextu příjmové diferenciacie zůstávají důležité, resp. které vystupují do popředí? To je otázka, na niž můžeme nejlépe odpovědět vícerozměrnou analýzou mikrocensových dat, konkrétně analýzou rozptylu příjmů na hlavu a jeho hlavních zdrojů.

1. Dvojí podmíněnost příjmové úrovně domácností

Čistý peněžní příjem „typické“ domácnosti, tj. se dvěma ekonomicky aktivními členy, je u nás podle údajů Mikrocensu 1976 tvořen z 55 % pracovním příjmem muže, z 30 % pracovním příjmem manželky a z 12 % příjmy ze společenských fondů. Obdobné je i pořadí, v němž tyto zdroje vyčerpávají varianci příjmů domácností; pracovní příjem muže ji vysvětluje ze 42 %, pracovní příjem manželky z 27 % a sociální příjmy z 18 %.(3)

(2) Vyrovňovací proces se ovšem netýká diferenciacie příjmů na hlavu v domácnostech s různým počtem závislých dětí. Zatímco v šedesátých letech byla tato diferenciacie v relativních ukazatelích vcelku stabilní, v sedmdesátých letech došlo — v souvislosti s růstem natality — k jejímu zvětšení. Příjmové postavení domácností s jedním dítětem se sice zlepšilo, avšak postavení domácností se dvěma dětmi se — přes růst příjmů ze společenských fondů — zhoršilo. Celkový podíl příjmů, který by

Tabulka 2. Analýzy variance příjmů domácností, jejich zdrojů a typu redistribuce (v %)

	Příjem před- nosty domá- cnosti	Příjem man- želky	Složení domá- cnosti	Celkový příjem domá- cnosti	Příjem na hlavu	Příjem na spo- třební jednotku
<i>Procento vyčerpané variance</i>						
Celkem	22,5	24,6	21,6	25,4	27,3	26,4
V tom:						
Sledované faktory dohromady	16,8	21,4	19,1	21,9	25,7	24,3
Vzdělání	8,4	8,7	0,3	3,4	4,2	6,1
Typ obce	1,0	0,7	1,2	1,1	1,6	0,8
Věk přednosty domácnosti	4,1	14,2	17,7	16,3	18,3	15,6
Interakce mezi faktory	5,7	3,2	2,5	3,5	1,6	2,1
<i>Odklady od průměru</i> (po kontrole vlivu sledovaných faktorů)						
Vzdělání přednosty domácnosti:						
základní	- 8,6	- 16,7	- -5,4	- 3,5	- -9,9	- 8,3
vyučení a nižší odborné	- 3,0	- -4,1	0,0	- -2,7	- 2,4	- 3,0
středoškolské	3,8	11,6	1,8	1,7	5,3	4,5
vysokoškolské	22,4	39,7	0,0	15,6	18,1	18,2
Typ obce bydliště:						
velkoměsto	4,9	1,7	5,4	- 0,5	- -7,5	4,5
město	- 0,6	- -4,1	1,8	3,2	- -0,3	- 1,5
vesnice	- 2,7	4,1	- -5,4	4,0	- -4,8	1,5
Věk přednosty domácnosti:						
20 - 24	- -19,0	- 33,9	- 3,6	- 29,4	- 17,1	- 19,7
25 - 29	- 8,9	- -24,8	- -7,1	- 17,4	- 11,5	- 11,4
30 - 34	1,0	- 11,6	16,1	- -7,2	- -13,4	- 9,1
35 - 39	1,6	0,8	- 16,7	0,2	- -9,6	- 4,5
40 - 44	4,9	12,4	- 5,4	8,1	- -0,9	2,3
45 - 49	3,3	15,7	14,4	12,6	11,6	9,1
50 - 54	2,1	19,0	32,1	10,6	29,1	19,7

Pramen: Šetření TSS-78.

Celkové příjmy domácností ovšem nejsou vhodným ukazatelem skutečné příjmové úrovně, která také závisí na složení domácnosti z hlediska poměru výdělečně činných a závislých členů, tj. především na počtu vyživovaných dětí. Proto se také propočítává příjem na hlavu, který je nejobvyklejším indikátorem příjmové úrovně a je poměrně nejlépe srovnatelný v čase i prostoru. Jestliže pak příjem na hlavu používáme, musíme si uvědomit, že již není čistým příjmovým ukazatelem, nýbrž že v sobě směšuje „akvizici“ a „distribuci“ příjmových zdrojů, tj. velikost příjmů a složení domácnosti. To, jakou váhu v něm tyto dvě stránky mají, závisí na míře diferenciacce pracovních příjmů, na variabilitě složení domácností a také na tlumícím vlivu sociálních příjmů.

bylo nutno přerозdělít k úplnému vyrovnání příjmů dělnicko-zaměstnaneckých domácností s různým počtem dětí, se tak zvýšil z 8 % na 11 %.

(3) Jde o výsledky regresní analýzy provedené na datech Mikrocensu 1976. Celková variance příjmů domácností, vyčerpaná uvedenými zdroji, tvoří 91 %, tj. méně, než představuje součet podílů variance, jež vysvětlují jednotlivé typy příjmů odděleně. Je to dáno zápornou korelací mezi pracovními příjmy muže a ženy a mezi příjmy ze společenských fondů (které jsou v zásadě tím vyšší, čím nižší jsou pracovní příjmy). Pro tyto i další analýzy byly použity procedury obsažené v programovém souboru SPSS.

Analýza ukazuje, že pro výši příjmu na hlavu je u nás důležitější složení domácnosti než její celkový příjem — jinak řečeno, že význam distribuce přesahuje z tohoto hlediska význam akvizice. Důležitost složení domácnosti se projevuje již v samotné tvorbě souhrnného pracovního příjmu domácnosti, který více závisí na počtu ekonomicky aktivních členů než na pracovním příjmu, který v průměru dosahuje jeden z nich. Můžeme říci, že váha extenzity pracovního zapojení převažuje nad intenzitou individuálního přínosu. Jestliže provedeme přepoččet na spotřební jednotky (v nichž se děti a důchodci započítávají nižší vahou než ekonomicky aktivní členové), vliv složení domácnosti na příjmovou úroveň se sice tlumí, zůstává však hlavní.

Jaká je konkrétně váha sociálních a demografických faktorů v určení příjmu na hlavu? Vezmeme-li v úvahu řadu charakteristik přednosti domácnosti, (4) tj. do jaké společenské skupiny je zařazen, jaké má vzdělání, ve kterém ekonomickém sektoru pracuje a v jakém typu obce bydlí, podaří se nám vysvětlit pouze 8 % variance příjmů na hlavu. Jestliže však k uvedeným faktorům přidáme věk přednosti domácnosti, podíl vysvětlené variance stoupne na 30 % a připojíme-li navíc indikátor složení domácnosti (tj. podíl ekonomicky aktivních členů na jejím celku), vysvětlíme již 64 % variance příjmů na hlavu. K velmi podobným výsledkům dospějeme i v případě, když redistribuční efekt složení domácnosti ztlumíme přepočtem příjmů na spotřební jednotky. Činitele převážně demografické povahy jsou tedy rozhodující pro formování příjmové úrovně domácností. Jak se však jednotlivé sociální a demografické faktory uplatňují v celém procesu formování příjmů domácností, v jejich základních zdrojích?

V tabulce 2 uvádíme několik analýz rozptylu různých příjmových zdrojů, složení domácnosti a příjmové úrovně. (5) Analýzy byly provedeny pouze v trojdimenzionální variantě, neboť jsme zjistili, že zahrnutím dalších sociálních charakteristik do analýzy [společenská skupina, ekonomický sektor zaměstnání přednosti] se výsledky „zlepšily“ jen v nepatrné míře. Ve všech případech byla vysvětlena zhruba jen jedna čtvrtina rozptylu. Základním poznatkem je tedy poměrně slabý vliv sociálních faktorů na diferenciaci nejen samotných příjmů na hlavu, ale také jejich hlavních zdrojů. Jestliže sledujeme strukturu zjištěné podmíněnosti, výrazně se rýsují dva okruhy faktorů.

První okruh zahrnuje sociální charakteristiky, tj. společenskou skupinu, vzdělání, složitost práce apod. — vzhledem k jejich vysoké pozitivní korelaci jsou v analýze zastoupeny údajem o vzdělání. Tato hlediska jsou rozhodující pro výši pracovního příjmu přednosti domácnosti, mají značný význam i pro

(4) Termín „přednost domácnosti“ používáme v čistě statistickém, nikoli v sociologickém smyslu. Některé analýzy byly provedeny také podle demografických a sociálních charakteristik žen, získané výsledky však byly — vzhledem k vysoké míře homogenie — velmi podobné.

(5) Analýza variance (rozptylu) je vhodnou metodou zejména v případě, kdy závislá proměnná je spojitou veličinou (v našem případě různé typy příjmů a složení domácností měřené podílovým ukazatelem) a nezávislé proměnné představují nominální nebo ordinální znaky. Umožňuje dekompozici variance závislé proměnné na část vysvětlitelnou sledovanými nezávislé proměnnými (faktory), a to jak samostatně, tak v jejich společném působení, a dále na část, kterou vlivem uvažovaných faktorů vysvětlit nelze.

Tato analýza (stejně jako další) byla provedena na 3870 domácnostech vybraných ze souboru šetření třídní a sociální struktury Československa v roce 1978, s ověřenými údaji o příjmech v roce 1976. Analýza variance příjmů manželek byla provedena pouze na podsouboru domácností se dvěma ekonomicky aktivními členy. Složení domácností je indikováno podílem ekonomicky aktivních členů na jejím celku. Spotřební jednotky byly propočteny podle metodiky ČSVÚPSV, kde ekonomicky aktivní osoby jsou započítávány koeficientem 1,0, osoby důchodového věku koeficientem 0,73 a závislé děti koeficientem 0,58 [Hiršl 1979].

určení výdělku manželky, avšak jen málo ovlivňují složení domácnosti. Druhý okruh charakteristik je povahy demografické, souvisí s životním cyklem rodiny a v naší analýze je indikován stářím přednosty domácnosti. Má prvořadou důležitost pro variabilitu složení domácnosti a velký význam i pro výši pracovních příjmů manželky.

Silná demografická podmíněnost příjmové úrovně domácnosti (ať je sledována v jejích celkových příjmech, v příjmech na hlavu či na spotřební jednotku) je dána vcelku paralelní dynamikou hlavních příjmových zdrojů i složení domácnosti v průběhu životního cyklu rodiny. S přibývajícím věkem přednosty domácnosti stoupají jeho pracovní příjmy (ty ještě poměrně nejméně), pracovní příjmy manželky (již podstatně více, a to i když odhlédneme od jejího pracovního vysazení v době péče o malé děti) a samozřejmě se mění složení domácnosti ve prospěch podílu ekonomicky aktivních členů (daleko nejvíce). Tím pochopitelně vzniká výrazná věková diferenciaci, kdy například mezi domácnostmi s přednostou ve věku 20—24 let a domácnostmi s přednostou ve věku 50—54 let činí rozdíl u příjmů na hlavu 46 % průměru a u příjmů na spotřební jednotku 40 % průměru.

Dospíváme tedy ke zjištění, že to je především rozčlenění podle fází životního cyklu rodiny, počet závislých dětí a s ním spojená možnost plného ekonomického zapojení dospělých členů rodiny, které jsou rozhodujícími činiteli příjmové úrovně, postavení rodiny v dané příjmové distribuci. Jestliže je diferenciaci pracovních příjmů jednotlivců malá, rozhoduje o příjmech na hlavu složení domácnosti. Dochází pak k tomu, že diferenciaci příjmů na hlavu můžeme vysvětlit sociálními faktory právě a pouze v té míře, v jaké jsme schopni vysvětlit sociální podmíněnost počtu dětí v rodině. Z tohoto hlediska je pak důležité, že tak jak se v historickém sledu generací průměrný počet dětí snižuje, klesá i míra jeho sociální determinace. Početnost dětí v rodině je ovlivněna vzděláním muže a ještě o něco více vzděláním ženy, závisí na velikosti obce a zejména je pak ovlivněna rodinnou tradicí, tj. počtem sourozenců, které měli rodiče. Uvažujeme-li však všechny tyto nejdůležitější faktory společně, vysvětlíme pouze 10 % variance celkového počtu narozených dětí. Zahrneme-li do analýzy pouze závislé děti, je to pochopitelně daleko méně.

V dynamice rodinného cyklu, tak jak ji (namísto longitudinálního výzkumu sledujícího skutečný historický vývoj) nepřesně rekonstruuje pomocí věkového průřezu, se význam sociálních faktorů příjmové úrovně nejprve zvyšuje s tím, jak se složení domácností stabilizuje (počet dětí nabývá svého maxima, žena se vrací natrvalo do zaměstnání) a dosahuje svého vrcholu ve středním věku. Potom dochází k jeho určitému poklesu, danému opět rozdílným časem osamostatnění dětí a odchodu rodičů do důchodu.

Závěr o prvořadém významu demografických charakteristik pro diferenciaci příjmové úrovně domácností (ať ji měříme jakýmkoli indikátorem) je — jak se zdá — mimo pochybnost. Lze však z toho vyvozovat, že sociální faktory mají v této oblasti již jen zanedbatelnou váhu, nebo že můžeme dokonce hovořit o jakési „sociální indeterminaci“ příjmové úrovně domácností? Provedená analýza nás dovedla k tomu, že charakteristikami, které běžně sledujeme ve statistických šetřeních a sociologických výzkumech, můžeme vysvětlit jen jednu čtvrtinu příjmové diferenciaci, přičemž její podstatný díl připadá na faktory převážně demografické povahy. Zde ovšem do značné míry podléháme hledisku použité metody a necháváme stále otevřenu otázku, jaký charakter a jaké rozměry má příjmová diferenciaci, která zůstává po eliminaci demografických faktorů. I když je podíl, který z celkové příjmové diferenciaci můžeme identifikovat sociálními charakteristikami, velmi malý, stále z toho nevyplývá, že sociální diferenciaci příjmů ztratila na významu. Zde bychom měli doposud po-

Tabulka 3. Reálné a hypotetické příjmy na hlavu podle společenských skupin

	Příjmy na hlavu				Koefficienty beta (eta)			R^2	Procento úplného vyrovnání
	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevní rolníci	Společenská skupina	Věk	Vzdělání	Typ obce		
<i>Reálné příjmy</i>	1228	1457	1334	0,24	0,42	0,24	0,19		5,2
<i>Hypotetické příjmy po kontrole:</i>									
věku	1243	1443	1291	0,20	0,40	.	.	0,22	4,5
počtu dětí	1242	1429	1385	0,18	.	.	.	0,48	4,3
věku a počtu dětí	1259	1408	1338	0,15	0,24	.	.	0,52	3,4
věku a vzdělání	1288	1363	1342	0,08	0,43	0,21	.	0,24	1,7
věku, vzdělání a počtu dětí	1300	1337	1377	0,05	0,26	0,19	.	0,54	1,1
věku, vzdělání a typu obce	1287	1354	1396	0,08	0,43	0,18	0,14	0,26	1,8
věku, vzdělání, typu obce a počtu dětí	1298	1334	1404	0,06	0,26	0,17	0,08	0,55	1,1

Pramen: Šetření TŠS-78.

užitou optiku obrátit a ptát se na vlastní sociální rozměry dnešní diferenciace příjmové úrovně domácností.

2. Třídní a sociální specifika příjmů

Jak vyplývá z tabulky 1, rozdíly příjmové úrovně hlavních společenských skupin jsou, přes proběhlý vyrovnávací proces, stále velmi patrné. V roce 1976 činila diference mezi čistými měsíčními příjmy na hlavu v domácnostech dělníků a zaměstnanců 230 Kčs, tj. 20 % průměru. Data v tabulce 2 informují o dalších typech rozdílů, avšak při kontrole vlivu sledovaných proměnných. Skutečný rozdíl mezi příjmem na hlavu v domácnostech, kde má manžel základní vzdělání, a domácnostmi s vysokoškolsky vzdělaným mužem činí 29 % průměru, mezi velkoměstskými a venkovskými domácnostmi 31 %, mezi domácnostmi s přednostou ve věku 20—24 let a přednostou ve věku 50—54 let 46 %. Zde ovšem necháváme stranou vliv složení domácnosti, tj. především počet dětí, který — jak se ukázalo — je rozhodujícím faktorem diferenciace příjmů na hlavu. Přitom jde o faktor, který vykazuje jen slabou sociální determinaci, takže ovlivňuje mnohem více příjmové rozdíly uvnitř společenských skupin a dalších sociálních kategorií než diferenciaci mezi nimi. Vraťme se však k třídění podle hlavních společenských skupin, které jako jediné jsme mohli použít pro naznačení historického trendu v příjmové diferenciaci a sledujme jeho význam v širším kontextu sociálních a demografických dimenzí.

Co je důležitější pro příjmové rozdíly mezi domácnostmi dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků, ale také mezi domácnostmi venkovskými a městskými či domácnostmi s přednostou vyučeným nebo vysokoškolsky vzdělaným — je to spíše různý počet závislých dětí, nebo odlišná úroveň pracovních příjmů? Na každou z těchto otázek je třeba odpovědět zvlášť. Jak jsme již uvedli, v dosavadním vývoji se složení dělnických a zaměstnaneckých domácností přibližovalo, takže zdrojem příjmových rozdílů je nyní hlavně diferenciace pracovních výdělků. To potvrzují i výsledky další série analýz rozptylu, uvedené v tabulce 3.(6) I když se společenské skupiny stále liší svými demografickými charakteristikami, příjmové rozdíly mezi nimi jsou především dány rozdílným stupněm vzdělanosti, určujícím do značné míry výši pracovních příjmů. Při kontrole vlivu počtu závislých dětí a věku přednosty domácnosti (ať samostatně, či společně) se totiž příjmové rozdíly mezi společenskými skupinami nijak výrazně nemění. Zahrneme-li však do analýzy jako další proměnnou vzdělání přednosty domácnosti, tj. jestliže odhlédneme od rozdílného vzdělanostního složení společenských skupin, zmenší se význam příjmových diferencí na jednu třetinu.

Malá důležitost připadá i příjmovým rozdílům mezi velkoměsty (nad 100 tisíc obyvatel), městy a venkovskými obcemi. Na rozdíl od diferenciace podle společenských skupin má z tohoto hlediska větší váhu odlišný počet dětí v síd-

(6) V tomto případě nám analýzy variance posloužily k tomu, abychom ukázali příjmové relace společenských skupin nezávisle na jejich dalších charakteristikách. Čím je rozdíl mezi skutečnou a hypotetickou úrovní příjmů vyšší, tím významněji působí sledovaný faktor, resp. jejich kombinace. Koeficient R^2 určuje podíl variance (po vynásobení 100 v procentech) vyčerpaný danou sestavou proměnných (tj. vždy společenská skupina plus další uvedené charakteristiky). Koeficienty beta jsou v podstatě standardizované parciální regresní koeficienty, určující vliv dané závislé proměnné na nezávislé proměnnou (tj. příjem na hlavu) při kontrole ostatních uvažovaných vlivů. V řádku „reálné příjmy“ jde o koeficienty ϵ , které tento parciální charakter nemají. Procento úplného vyrovnání ukazuje, jaký podíl z celkové masy příjmů by musel být přerozdělen, aby se dosáhlo úplné rovnosti ve sledovaných kategoriích, tedy ve všech třech společenských skupinách.

lech různého typu a menší význam rozdíly vzdělání a pracovních výdělků. Rovněž zbývající dvě proměnné, zahrnuté do naší analýzy, se „chovají“ zcela odlišně. Z koeficientů beta vyplývá, že věková diferenciacie příjmů na hlavu se mění jen nepatrně, když ji kontrolujeme společenskou skupinou, vzděláním přednosti domácnosti a typem obce (což nasvědčuje značné podobnosti zastoupení těchto různě definovaných kategorií ve věkové struktuře přinejmenším mužské populace), pozměňuje se však zcela zásadně, když zahrneme počet závislých dětí. Je ale zajímavé, že i když eliminujeme tento rozhodující faktor diferenciacie příjmů na hlavu, zůstává věkový průřez stále její nejdůležitější dimenzí. Za ní pak následuje vzdělanostní diferenciacie příjmů na hlavu, jež přirozeně souvisí s diferenciací linií město-venkov, mnohem méně pak s rozdíly v počtu závislých dětí.

Obraz, který z analýzy vyplývá, není tedy složitý a není ani nijak překvapující. Specificky třídní rozdíly ustupují jakoby do pozadí, jestliže spolu s nimi sledujeme také úroveň vzdělání a typ obce bydliště. Jinak řečeno, především z těchto dvou typů diferenciacie se skládá dohromady příjmová úroveň charakterizující hlavní společenské skupiny. Zatímco rozdíly vzdělanostních kategorií působí více na příjmové zdroje a méně se promítají do počtu dětí, rozdíly mezi městem a venkovem ovlivňují oba tyto příjmové faktory zhruba ve stejné míře. Pokud jde ovšem o nižší příjmovou úroveň venkovských domácností, týká se mnohem více dělníků než družstevních rolníků. Příjmová situace domácností družstevních rolníků vzniká jako výsledek protichůdných vlivů. Zatímco relativně vyšší pracovní příjmy (při dané kvalifikační úrovni a vzhledem k celkově nižším příjmům na venkově) jsou momentem příznivým, další faktory (úroveň vzdělání, venkov, počet dětí, nikoli však věkové složení) je znevýhodňují. Jak vyplývá z analýzy rozptylu, při kontrole všech těchto vlivů (tj. kdyby podmínky charakterizované sledovanými faktory byly pro všechny společenské skupiny stejné) by příjmová úroveň domácností družstevních rolníků byla nejvyšší. V tom se odráží specifická situace této společenské třídy, která v sobě nese největší napětí mezi minulostí a přítomností, tj. manifestuje současně zbytky venkovské tradice i úspěšné výsledky záměrných společenských preferencí.

I když tedy pomineme demografické faktory, které představují hlavní zdroj diferenciacie příjmů na hlavu, příjmové rozdíly mezi společenskými skupinami jsou stále významné. Podle údajů Mikrocensu 1976 dosahují dělnické domácnosti 93 % průměrného příjmu na hlavu ve všech domácnostech s ekonomicky aktivním přednostou (po kontrole vlivu počtu dětí 94 %), zaměstnanecké domácnosti 111 % (po uvedené kontrole 108 %) a domácnosti družstevních rolníků 98 % (po uvedené kontrole 105 %). Nejdůležitějším sociálním diferenciací kritériem je vzdělání, které je rozhodující pro příjmové rozdíly mezi dělnickými a zaměstnaneckými domácnostmi. Vzdělanostní úroveň však stále zůstává na druhém místě za věkem, jehož vliv je silný i po kontrole složení domácnosti, resp. počtu závislých dětí. Čím je dán prvořadý význam této diferenciacie?

Jak ukazují výsledky analýz rozptylu uvedené v tabulce 2, i když věk není rozhodující dimenzí diferenciacie pracovních příjmů muže (tou je vzdělání), věkové kategorie do třicítky jsou silně pod průměrem, přičemž ani růst ve středním věku není zanedbatelný. U žen pak představuje věk vůbec nejsilnější diferenciací faktor, i když uvedené rozdíly jsou založeny na nižším průměrném pracovním výdělku. K tomu se ovšem připojuje další, a to velmi důležitý vliv období, kdy žena zůstává s dětmi doma a její příjem se silně zmenšuje, popř. zcela odpadá. Potud sahá interpretace statistických dat. Pouze dohadovat se můžeme o tom, jaká je míra přerozdělení peněžních prostředků mezi ge-

Tabulka 4. Charakteristiky úrovně, variability a determinant měsíčních příjmů na hlavu v hlavních společenských skupinách

Charakteristika	Domácnosti		
	dělníků	zaměstnanců	družst. rolníků
<i>Průměrná úroveň:</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	1842	2174	2041
počet ekonomicky aktivních osob	1,86	1,87	1,90
počet závislých dětí	1,20	1,10	1,22
celkový čistý příjem na hlavu	1253	1469	1438
<i>Variační koeficienty:</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	0,31	0,31	0,32
počet ekonomicky aktivních osob	0,43	0,36	0,43
počet závislých dětí	0,97	0,89	1,03
celkový čistý příjem na hlavu	0,44	0,38	0,39
<i>Nestandardizované regresní koeficienty (v K's):</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	0,30	0,44	0,37
počet ekonomicky aktivních osob	230	164	162
počet závislých dětí	-300	410	-350
konstanta	740	754	1008
<i>Standardizované regresní koeficienty (beta):</i>			
pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu	0,295	0,505	0,366
počet ekonomicky aktivních osob	0,308	0,188	0,218
počet závislých dětí	-0,590	-0,674	-0,716
Vyčerpaná variance (v %)	53,0	62,8	54,4

Pramen: Mikrocensus 1976.

neracemi a jaká je tedy nakonec příjmová úroveň jednotlivých věkových kategorií.

Lze předpokládat, že po mezigenerační redistribuci nejen peněz samotných, ale i materiálních hodnot ustupuje demografická struktura více do pozadí a na relativní váze nabývají faktory sociální. Tentýž redistribuční efekt přirozeně působí i na vyrovnávání rozdílů mezi rodinami se závislými dětmi a domácnostmi plně ekonomicky zapojenými. Můžeme říci, že čím více se nukleární rodina prosazuje jako samostatně bydlící a hospodařící domácnost, tím méně je běžná statistika instruktivní pro skutečnou příjmovou diferenciaci. To, co v příjmových šetřeních indikujeme jako domácnosti nacházející se v různých etapách životního cyklu, jsou zajisté oddělené „ekonomické jednotky“, nicméně jednotky zakotvené v širších rodinných vazbách, jež zajišťují přelévání materiálních prostředků. I když tuto formu redistribuce nemůžeme přeceňovat, ani na ni v sociální politice spoléhat, nelze ji v příjmových analýzách nebrat v úvahu.

3. Příjmová diferenciacie uvnitř společenských skupin

Jak vyplynulo z předchozí analýzy, rozdíly v příjmové úrovni domácností (indikované příjmem na hlavu či na spotřební jednotku) jsou dány především variabilitou složení domácností, která stále méně souvisí s mezitřídními diferencemi, resp. — podle statistické indikace — s rozdíly mezi společenskými skupinami. Meztřídní rozdíly, uchovávací si svůj význam, vyplývají zejména

z diferenciacie v pracovných príjmech, tj. z faktoru, ktorý ovplyvňuje konečnou príjmovou úroveň již mnohem méně než počet dětí. Otázkou nyní zůstává, jak je tomu se stále významnější příjmovou diferenciací uvnitř společenských skupin, a to jednak z hlediska její míry, jednak z hlediska způsobu jejího utváření. Základní metodou, kterou jsme pro osvětlení této otázky použili, je mnohonásobná regresní analýza příjmů na hlavu a jejich hlavních determinant v rámci tří základních společenských skupin. Její některé výsledky, spolu s dalšími charakteristikami domácností, jsou uvedeny v tabulce 4.(7)

Pokud jde o míru diferenciacie příjmů na hlavu, je {podle variačního koeficientu} největší v domácnostech dělníků, přičemž v domácnostech zaměstnanců a družstevních rolníků je na nižší úrovni. Čím tato variabilita vzniká? Mikro-censová data ukazují, že i když se průměrný pracovní příjem v jednotlivých společenských skupinách liší, míra jeho diferencovanosti je stejná. Jinak je tomu s mírou heterogenity ve složení domácností. Jak počet ekonomicky aktivních osob, tak počet závislých dětí je právě v dělnických domácnostech mnohem variabilnější než v domácnostech zaměstnaneckých, které — přes svoji větší vzdělanostní a profesní různorodost — jsou z hlediska složení poměrně velice homogenní.

Rozdílem ve složení domácností, tj. relativní heterogenitou domácností dělnických a relativní homogenitou domácností zaměstnaneckých,(8) můžeme vysvětlit, proč je při stejné úrovni variability pracovních výdělků příjem na hlavu diferencovanější u prvních než u druhých. Proč jsou ale příjmy na hlavu v dělnických domácnostech diferencovanější než v domácnostech družstevních rolníků, když variabilita jejich složení je přinejmenším stejná? Zde sehrává svoji úlohu tradice rolnických domácností, pozůstatky širší rodiny na venkově. I když je relace mezi počtem ekonomicky aktivních osob a počtem závislých dětí ve všech společenských skupinách neobyčejně slabá, přece jen sledujeme určité rozdíly: v dělnických domácnostech s růstem počtu dětí klesá počet ekonomicky aktivních osob, zatímco v domácnostech družstevních rolníků s růstem počtu dětí mírně roste i počet ekonomicky aktivních osob; v zaměstnaneckých domácnostech je tato vazba zcela nulová. Potom je ovšem logické, že u družstevních rolníků působí složení domácností, i když je stejně variabilní jako u dělníků, spíše na zmenšení diferenciacie příjmů na hlavu.

I při malých rozdílech, které ze sledovaného hlediska mezi společenskými skupinami existují, můžeme určit faktory, které charakterizují jejich specifikum a zřejmě i směry dalšího vyrovnávání.

1. Pro dělnické domácnosti je charakteristický relativně největší vliv počtu ekonomicky aktivních osob na příjem na hlavu — přínos každé další aktivní osoby je zde totiž absolutně i relativně nejvyšší. Je to dáno zřejmě tím, že ženy zde zůstávají poměrně nejdéle s dětmi doma, popř. odcházejí dříve do důchodu. Potenciálně nejvýnosnější je tedy orientace na vyšší ekonomické zapojení dospělých členů rodiny.

(7) V tabulce jsou uvedeny některé výsledky mnohonásobné regresní analýzy provedené na datech Mikrocensu 1976, kde nezávisle proměnnou představoval celkový čistý příjem na hlavu a závisle proměnnými byl pracovní příjem na ekonomicky aktivní osobu, počet ekonomicky aktivních osob a počet závislých dětí. Nestandardizované regresní koeficienty určují, o kolik Kčs se změní příjem na hlavu, jestliže se některá ze závislých proměnných zvýší o jednotku, tj. pracovní příjem o 1 Kčs a počty aktivních či závislých osob o jednu, to vše při kontrole ostatních proměnných. Porovnání váhy uvedených vlivů je možné až po standardizaci, tj. propočtu parciálních regresních koeficientů beta. V posledním řádku je uveden podíl variance příjmu na hlavu, vyčerpaný sledovanými proměnnými ($R^2 \times 100$).

(8) O homogenitě či heterogenitě zde hovoříme pouze ve smyslu demografického složení domácností, tj. z hlediska míry variability počtu ekonomicky aktivních osob a závislých dětí (resp. jejich poměru) v rámci jednotlivých společenských skupin.

2. V zaměstnaneckých domácnostech, právě v důsledku značné homogenity jejich složení, se nejsilněji projevuje přínos zvýšení průměrného výdělku. Zvýší-li se pracovní příjem jedné ekonomicky aktivní osoby o 1 Kčs, vzroste příjem na hlavu o 0,44 Kčs, což je ze všech společenských skupin absolutně i relativně nejvíce. Při dané struktuře domácností je tedy nejúčinnějším faktorem růstu příjmu na hlavu zvyšování pracovních příjmů.

3. Domácnosti družstevních rolníků se z obou těchto hledisek, tj. přínosu každé další aktivní osoby a každé další koruny pracovního výdělku pro konečný příjem na hlavu, nacházejí mezi dělníky a zaměstnanci. Odlišují se však od nich relativně největší ztrátou příjmu na hlavu při každém dalším dítěti. Orientace na nižší průměrný počet závislých dětí (konkrétně snížení počtu rodin se 3 a více dětmi) je tedy pro domácnost družstevních rolníků jakoby nejvýhodnější, i když tato specifická je — v porovnání s předchozími dvěma — nejméně vyhraněná.

Ve všech těchto případech, kdy zjišťujeme specifické rysy příjmové diferenciace a jejích determinantů uvnitř společenských skupin, jde v podstatě o rezidua třídních situací. Týká se to jak prvořadého významu extenzity pracovního zapojení v dělnických rodinách, tak rozhodující váhy intenzity individuální ekonomické aktivity v rodinách inteligence a zaměstnanců, tak nakonec i důležitosti počtu dětí v rodinách rolníků. Všechny rozdíly ovšem jsou již dnes velmi malé, což je výsledkem vyrovnávacího procesu, který dále probíhá a pokračuje. Podstata příjmových diferencí ve všech jejich formách je situována do vnitrotřídního kontextu a nelze ji už spojovat s rozdíly mezi společenskými skupinami.

4. Závěrem

V průběhu poválečného sociálně ekonomického vývoje naší společnosti proběhly dva významné vyrovnávací procesy. První se týkal diferenciace pracovních příjmů, která se především v prvním poválečném desetiletí velmi podstatně zmenšila — zhruba na jednu polovinu — a od té doby zůstává na téměř neměnné relativní úrovni (měřeno poměrem prvního a devátého decilu mzdové distribuce). Tento proces vedl k tomu, že do popředí vlivů působících na příjmovou úroveň domácností se dostaly demografické faktory jejich složení, zejména počet závislých dětí. Druhý proces se týkal heterogenity složení domácností, která se velmi intenzivně zmenšovala hlavně ve druhém poválečném desetiletí. Tyto změny vedly naopak k určitému posílení vazby mezi pracovní odměnou a konečnou příjmovou úrovní rodiny. Souvislost obou typů diferenciace však zůstává, jak ukázala analýza současného stavu, jen slabá. To je dáno nejen ekonomickými důvody (malým rozpětím mzdové diferenciace, které je u nás nejmenší v zemích RVHP), ale také jinou závažnou skutečností, k níž vedlo vyrovnávání v sociální oblasti: počet dětí v rodině je dnes, na rozdíl od minulosti, ale i od současného stavu v některých kapitalistických zemích, nezávislý na příjmu domácnosti. Z toho pak vyplývá, že i když je diferenciace pracovních příjmů malá, zůstává přece jen významnějším faktorem rozdílů v příjmech na hlavu mezi jednotlivými společenskými skupinami než odlišnosti ve složení domácností.

V diferenciaci příjmové úrovně se střetávají zájmy ekonomické a populační politiky. Z ekonomického hlediska je důležité, aby se mzdový ekvivalent pracovního výkonu co nejvíce promítal do odpovídající příjmové a životní úrovně pracovníka, a tedy celé jeho rodiny. K tomu může vést na jedné straně posílení diferenciace pracovních příjmů (ovšem za předpokladu nejužšího sepětí mzdy se společensky užitečným výsledkem pracovního úsilí), na druhé straně pak

další homogenizace ve složení domácností. I poslední rozdíly, které v tomto ohledu zůstávají, budou zřejmě v blízké perspektivě překonány — to se týká jak vyššího počtu dětí v rolnických domácnostech, tak nižší úrovně ekonomického zapojení v dělnických rodinách. V intencích populační politiky je ovšem zvyšovat počet dětí v rodině (omezovat podíl rodin s jedináčky a stimulovat zejména narození dětí třetího pořadí, které teprve zajišťují prostou, eventuálně mírně rozšířenou reprodukci obyvatelstva). To ovšem nutně vede k určitému zvýšení heterogenity složení domácností, a tím i ke zvýšení jejího redistribučního vlivu a oslabení vazby mezi diferenciací pracovních výdělků a příjmů na hlavu. Příjmy ze společenských fondů mohou toto působení změn ve složení domácností významně tlumit, nikdy však je nemohou zcela odstranit.

I když se mezitřídní rozdíly v příjmové úrovni, již dnes poměrně malé, budou dále zmenšovat ve prospěch rozdílů vnitrotřídních, přičemž nemůžeme počítat s nějakými zásadními změnami ve struktuře jejich determinace, nesmí to vést k oslabení našeho zájmu o otázky příjmové diferenciace. Jde o problematiku, která je součástí sociální, ekonomické i demografické struktury společnosti a je situována ve velmi citlivé sféře jejich vzájemného dotyku. Každé opatření v některé z těchto oblastí by tedy mělo být zvažováno s ohledem na příjmovou diferenciaci, a tedy i na zprostředkované působení na ostatní struktury. Na sociologické analýze pak je, aby ukazovala provázanost všech základních aspektů příjmové problematiky, aby poskytovala podklady potřebné pro komplexní posouzení důsledků možných změn.

Literatura a prameny

- Hiršl, M.: *Analýza skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v ČSSR v roce 1976*. Výzkumná práce ČVÚPSV, řada B, č. 78, Praha 1979.
Mikrocensy z let 1956–1980. Pramenné publikace SSÚ a FSÚ.
Rimaševskaja, N. M. — Rabkina, N. E. a kol.: *Potrebnosti, dochody, potreblenije*. Moskva, Nauka 1979.
Sova, V. a další: *Diferenciace v příjmech obyvatelstva*. Praha, NČSAV 1964.
Sobek, O. a kol.: *Kritéria diferenciácie životnej úrovně za socializmu a zákonitosti jej vývoja. Analýza vývoja a stavu diferenciácie príjmov v ČSSR*. Výzkumná práce VÚŽÚ č. 199. Bratislava 1979.
Settlení třídní a sociální struktury ČSSR 1978. Datový materiál. ÚFS ČSAV.

Резюме

И. Вечерник: Социальные факторы дифференциации доходов

В прошлом в процессе развития чехословацкого общества имели место два важные по значению процессы выравнивания. Первый из них касался дифференциации зарплат, которая, в особенности в первое послевоенное десятилетие, весьма основательно уменьшилась и с того времени остается на относительно постоянном уровне. Этот процесс привел к тому, что на первое место среди влияний, воздействующих на уровень доходов семей, попали демографические факторы, в особенности численность зависящих от семьи детей. Второй процесс касался варьированности состава семьи с точки зрения соотношения экономических независимых (работающих) членов и ее зависимых членов, которая интенсивно уменьшалась, главным образом во втором послевоенном десятилетии. Эти изменения, в свою очередь вели к определенному укреплению связи между вознаграждением индивидуумов за труд и между уровнем доходов семьи. Однако связь между обеими типами дифференциации остается слабой. Это дано не только экономическими признаками (небольшим диапазоном дифференциации зарплат), но и тем, что численность детей в семье, в отличие от прошлого, не зависит от доходов семьи. Решающими факторами дифференциации доходов на душу населения являются цикл жизни

семьи и количество детей, причем сами социальные факторы имеют небольшой вес в объяснении этой дифференциации. Тем не менее остаются значительные различия в уровне доходов главных общественных классов и групп, основанные прежде всего на различных средних заработках. Большой вес имеют внутриклассовые различия, на которые влияет различная демографическая структура семей. Итоги регрессивного анализа и дисперсионного анализа подробно показывают влияние отдельных факторов и ставят вопрос, каким образом непосредственно увязать индивидуальную зарплату с конечным уровнем доходов и жизни.

Summary

J. Večerník: Social Factors of the Income Differentiation

In the past development of Czechoslovak society, two significant levelling processes were taking place. The first of these related to the differentiation of wages which was conspicuously reduced especially in the first postwar decade and has ever since remained on a constant relative level. This process led to an enhanced significance of demographic factors — particularly the number of dependent children — among the influences affecting the income level of households. The second process had a bearing upon the variability of the structure of households from the aspect of the relation between their economically active and dependent members; this was intensively declining particularly in the course of the second postwar decade. On the other hand, these changes were conducive to a certain reinforcement of the relation between the individual's working remuneration and the income level of the family. Yet the interconnection between both differentiation types remain weak. This is given not only by economic reasons (small wage-differentiation range) but also by the fact that, in contradiction to the past, the number of children in a family is independent of the income of the household. Thus today the decisive factors of income differentiation per capita involve the family's life cycle and the number of children, while actual social factors are of small weight only in its elucidation. Notwithstanding, significant differences in the income level of the main social classes and groups of course continue to exist. They are predominantly based on different average incomes. To be sure, intraclass differences influenced mainly by the different demographic structure of households are of greater weight. The results of regression analysis and analysis of variance fully reveal the influence of individual factors and raise the question of establishing a more direct link between individual working performance on the ultimate income level and living standard.